

Η ΣΤΡΟΦΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΣΚΕΨΗΣ
ΣΤΙΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ ΤΗΣ ΠΟΛΥΠΛΟΚΟΤΗΤΑΣ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ

Η ΣΤΡΟΦΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ
ΣΚΕΨΗΣ ΣΤΙΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ
ΤΗΣ ΠΟΛΥΠΛΟΚΟΤΗΤΑΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΙΤΙΚΗ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΑΠΑΓΟΡΕΥΕΤΑΙ η αναδημοσίευση και γενικά η αναπαραγωγή του παρόντος έργου με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά, στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση ή άλλη διασκευή χωρίς γραπτή άδεια του εκδότη, σύμφωνα με τον Ν. 2121/1993 και τη Διεθνή Σύμβαση της Βέρνης (που έχει κυρωθεί με τον Ν. 100/1975).

Το βιβλίο τυπώθηκε σε χαρτί
Ελεγχόμενης Καλλιέργειας Δέντρων (fsc)

1η έκδοση: Σεπτέμβριος 2010

Παναγιώτα Γεωργοπούλου, *Η στροφή της κοινωνικής σκέψης
στις επιστήμες της πολυπλοκότητας*

© 2010, Εκδόσεις Κριτική ΑΕ

Εκδόσεις Κριτική

Κεντρική διάθεση: Γκυλιφόρδου 3, 104 34 Αθήνα, τηλ.: 210 82 11 470

e-mail: biblia@kritiki.gr

www.kritiki.gr

ISBN 978-960-218-690-9

*Στη μνήμη
του πατέρα μου*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή	11
ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ: ΠΟΙΑ ΕΙΝΑΙ Η ΙΣΧΥΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ;	25
1. Η επιστημολογική κρίση της κοινωνιολογικής/κοινωνικής θεωρίας	27
2. Η μετάβαση από τη νεωτερικότητα σε έναν (μετα)νεωτερικό κόσμο	43
2.1 Η πανταχού παρουσία των κοινωνικοτεχνικοφυσικών υβριδίων	48
2.2 Οι πολυπλοκότητες του διαρκώς μεταβαλλόμενου σύγχρονου κοινωνικού κόσμου	56
ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ: Η ΣΤΡΟΦΗ ΣΤΗΝ ΠΟΛΥΠΛΟΚΟΤΗΤΑ ..	63
1. Μια γενική επισκόπηση της επιστήμης της πολυπλοκότητας	65
2. Πολλαπλές όψεις της δημιουργικότητας ή της ανάδυσης	89
3. Η πολυπλοκότητα συνιστά ένα νέο επιστημονικό παράδειγμα;	105

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ: ΤΟ ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ ΤΗΣ ΣΤΡΟΦΗΣ ΣΤΗΝ ΠΟΛΥΠΛΟΚΟΤΗΤΑ	111
1. Η μετάβαση από τη μεταφυσική της ουσίας στην προβληματική της συνδυαστικής κατασκευής	113
2. Η συνδυαστική προβληματική στο πλαίσιο της ανθρωποκεντρικής κοσμοθεώρησης	121
3. Οι επιστήμες της πολυπλοκότητας και η ριζοσπαστικοποίηση της συνδυαστικής προβληματικής. Η διάλυση της ύλης: από την αδρανή στη δημιουργική ύλη	133
4. Οι επιστήμες της πολυπλοκότητας και η σχέση τους με τη «μεταμοντέρνα προβληματική»	145
ΤΕΤΑΡΤΟ ΜΕΡΟΣ: Η ΠΟΛΥΠΛΟΚΟΤΗΤΑ ΣΤΗ ΜΕΤΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΗ ΕΚΔΟΧΗ	155
1. Η επίδραση του νεοβιταλισμού και η στροφή στην πολυπλοκότητα	157
2. Ο Bruno Latour και η θεωρία δικτύου-δράστη	169
3. Ο Manuel DeLanda και η θεωρία της συναρμολόγησης ..	193
Επίλογος	215
Βιβλιογραφία	223

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι (εν εξελίξει) θεωρίες της πολυπλοκότητας και του χάους εμφανίστηκαν στα μέσα του 20ού αιώνα στα επιστημονικά πεδία της φυσικής, της βιολογίας, της χημείας και των μαθηματικών. Η καινοφανής επιστήμη της πολυπλοκότητας είναι διεπιστημονική. Στο μέτρο που αντικείμενό της είναι η μελέτη των πολύπλοκων φαινομένων και οι μηχανισμοί τους, έχει την τάση να εφαρμόζεται σε όλες τις επιστήμες, είτε αφορούν τη φύση είτε αφορούν την κοινωνία. Έτσι έννοιες-κλειδιά της θεωρίας της πολυπλοκότητας, όπως «χάος», «ελκυστές», «μη γραμμικότητα», «διακλαδώσεις», «αναδυόμενες τάξεις», «αυτοοργάνωση», «αυτοποίηση», «αναδραστικοί μηχανισμοί», «μη αναστρεψιμότητα», «βέλος του χρόνου», «κριτική στιγμή του χάους», χρησιμοποιούνται σήμερα σε ένα ευρύτατο φάσμα τομέων, το οποίο εκτείνεται από την κοσμολογία μέχρι την οικολογία και τις κοινωνικές επιστήμες. Η επιστήμη της πολυπλοκότητας σηματοδοτεί μια σημαντική διαφορά προσέγγισης έναντι του νευτώνειου επιστημονικού προτύπου το οποίο επικεντρωνόταν στις δυαδικές αντιθέσεις, στον αναγωγισμό, στη γραμμική αιτιότητα και στον προσδιο-

ρισμό σταθερών ισορροπιών. Μέσα από μια δυναμική, σχεσιακή και ανοικτή θεώρηση των διαδικασιών που συγκροτούν τον κόσμο, η πολυπλοκότητα, η αλλαγή, το τυχαίο και η αταξία παύουν να συνιστούν περιθωριακά φαινόμενα της επιστήμης και αποκαλύπτονται ως θεμελιώδεις εκδηλώσεις της φύσης. Παύουν να συνδέονται με την άγνοιά μας και γίνονται αντικείμενο επιστημονικού στοχασμού αποκτώντας, αντί του αρνητικού, θετικό και δημιουργικό ρόλο στη διαμόρφωση του κόσμου. Από αυτή την άποψη πρόκειται για μια επαναδιατύπωση των νόμων της φύσης, σύμφωνα με την οποία τα αποτελέσματα και τα σχήματα σκέψης της νευτώνειας φυσικής υποβαθμίζονται σε «ειδική περίπτωση» χάνοντας τον γενικευτικό ή καθολικό χαρακτήρα τους (Lurçat 2005: 104).

Η διεύθυνση των (εν εξελίξει) αυτών θεωριών στις κοινωνικές επιστήμες έθεσε στις αρχές της δεκαετίας του '90 τις βάσεις για να ξεπροβάλλει στις αρχές του 21ου αιώνα το περίγραμμα ενός νέου παραδείγματος που προσδιορίζεται ως «στροφή στην πολυπλοκότητα» (Urry, 2005). Χαρακτηριστικές πρώτες προσπάθειες για αυτή τη «στροφή» ήταν το βιβλίο *La nouvelle alliance* των Ilya Prigogine και Isabelle Stengers (1979), το έργο *La méthode* του Edgar Morin, (2008), το βιβλίο *Chaos* του δημοσιογράφου James Gleick (1988), τα βιβλία *Chaos bound* (1990) και *Chaos and order* (1991) της Katherine Hayles, το *Social systems* (1995) του Niklas Luhmann και το άρθρο «The new science and the old: Complexity and realism in the social sciences», στο *Journal for the theory of social behavior* (1992), των Michael Reed και David Harvey.

Από τα μέσα της δεκαετίας του '90 και εξής, ακολουθεί μια έκρηξη δημοσιεύσεων, με πιο αντιπροσωπευτικές τα *Chaos*

theory in the social sciences. Foundations and applications (1996) των Douglas Keil και Euel Elliott (επιμ.), *Chaos, complexity and sociology* (1997) των Raymond Eve, Sara Horsfall και Mary Lee (επιμ.), *Complexity theory and the social sciences* (1998) του David Byrne, *Complexity and post-modernism* (1998) του Paul Cilliers, «The place of complexity» (1999) του Nigel Thrift, *Complexities* (2002) των John Law και Annemarie Mol (επιμ.), *Intensive science and virtual philosophy* (2002) του Manuel DeLanda, *The moment of complexity* (2003) του Mark Taylor, *Global Complexity* (2004) του John Urry, το ειδικό αφιέρωμα στην πολυπλοκότητα του περιοδικού *Theory, culture and society* (2005) σε επιμέλεια του John Urry, *Qualitative complexity* (2006) των John Smith και Chris Jenks κ.ά. Ανάμεσα σε αυτές τις προσπάθειες, ως προς το αίτημα να καθιερωθεί υπό το φως της επιστήμης της πολυπλοκότητας μια νέα προσέγγιση τόσο των κοινωνικών επιστημών όσο και της ανάλυσης της κοινωνικής πραγματικότητας, την κεντρική θέση κατέχει η Έκθεση της Gulbenkian Commission (1996), η οποία συντάχθηκε υπό τη διεύθυνση του Immanuel Wallerstein και του νομπελίστα Ilya Prigogine παγκόσμια γνωστού για τα επιτεύγματά του στη φυσική και τη χημεία «μακράν της ισορροπίας».

Λαμβάνοντας υπόψη αυτόν τον αυξανόμενο διεθνή επιστημονικό προβληματισμό γύρω από την εφαρμογή της επιστήμης της πολυπλοκότητας στην ανάλυση της κοινωνίας, στόχος αυτού του βιβλίου είναι να αναδείξει τα *κεντρικά γνωρίσματα* της «στροφής στην πολυπλοκότητα». Όπως θα διαφανεί, δεν πρόκειται για μια άχρωμη λεπτομερή παρουσίαση των πολλαπλών ερμηνευτικών εκδοχών και ερευνητικών τάσεων που συνοδεύουν την πολυπλοκότητα ως αντικείμενο

επιστημονικού στοχασμού. Παρά τον κίνδυνο παραλείψεων, διαστρεβλώσεων ή μιας επιλεκτικής ανάγνωσης, το εγχείρημά μας υπερβαίνει το πλούσιο φάσμα των ερμηνευτικών προσεγγίσεων και αρθρώνει μια ενιαία εξηγητική προσπάθεια με βασικό στόχο να συγκροτηθεί η *σημασία* και να εντοπισθεί η *πρωτοτυπία* της στροφής στο πεδίο της σύγχρονης κοινωνικής σκέψης. Στο πλαίσιο αυτό φιλοδοξεί να ενημερώσει τον αναγνώστη και να τον εισαγάγει στη συζήτηση γύρω από τις νέες κοινωνιολογικές κατευθύνσεις.

Επιδιώκοντας μια σφαιρική και ολοκληρωμένη κατανόηση, ξεκινά με το ερώτημα ποιες είναι οι αιτίες της έκρηξης του ενδιαφέροντος στον χώρο των κοινωνικών επιστημών, από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 και εξής. Η στροφή της κοινωνικής θεωρίας στην πολυπλοκότητα, από επιστημολογική σκοπιά, θα μπορούσε να εκληφθεί ως εκδήλωση αντίστασης απέναντι στην υποψία του μηδενισμού προς το επιστημολογικό καθεστώς της γνώσης, την οποία προκάλεσε η κοινωνική κονστρουκτιβιστική στροφή κυρίως στις μεταδομιστικές/ μεταμοντέρνες εκδοχές. Σε συνδυασμό με τις (μετα)μοντέρνες συνθήκες της αξιοσημείωσης αλλαγής στη «δομή του αισθήματος», όσον αφορά την αναγνώριση της πολυπλοκότητας και της αβεβαιότητας του σύγχρονου κοινωνικού κόσμου (Urry 2005, Kwa 2002, Maasen & Weingart 2000, Thrift 1999), εκφράζει την απροθυμία των ερευνητών να υπαγάγουν τις θεωρήσεις τους αποκλειστικά στο κειμενικό (textual), το γλωσσικό, το σημειωτικό ή το ερμηνευτικό μοντέλο, και την επιδίωξή τους να συγκροτήσουν νέα επεξηγηματικά σχήματα που διεκδικούν τα δικαιώματα κάποιου βαθμού αντικειμενικότητας, όπως της αυτοοργάνωσης, του ντετερμινιστικού χάους, των διακλαδώσεων, των ελκυστών κ.ά.

Στη συνέχεια επιχειρούμε να επεξεργαστούμε τα παρακάτω κεντρικά ερωτήματα: Τι είναι πολυπλοκότητα και χάος; Ως επιστημονικό εγχείρημα, πάνω σε ποιες μεθοδολογικές παραδοχές και υποθέσεις στηρίζεται; Τι επαγγέλλεται η επιστήμη της πολυπλοκότητας και του χάους έναντι της νεωτερικής νευτώνειας επιστήμης;

Δεν υπάρχει ένας απλός και ομόφωνα αποδεκτός ορισμός της πολυπλοκότητας, όπως και δεν υπάρχει ως μια ενιαία συγκροτημένη θεωρία. Αντίθετα, υφίσταται γύρω από το περιεχόμενο της ένας εγγενής πλουραλισμός, ο οποίος προκαλεί πολλές ερμηνείες, συζητήσεις και διχογνωμίες. Η επιστήμη της πολυπλοκότητας είναι μια επιστήμη που βρίσκεται σε εξέλιξη. Μόλις που αρχίζει να ανακαλύπτει τις θεμελιώδεις ιδιότητες των μη γραμμικών δυναμικών συστημάτων σε όλα τα επίπεδα, είτε πρόκειται για τη φυσική, την κοσμολογία, τη γεωλογία, τη βιολογία είτε πρόκειται για την κοινωνία. Τα θεωρητικά κεκτημένα της είναι ακόμα αποσπασματικά και δεν συνιστούν ολοκληρωμένες θεωρήσεις. Μια πληθώρα προσεγγίσεων δηλώνεται με τον τίτλο «επιστήμες της πολυπλοκότητας», ή «θεωρία των μη γραμμικών δυναμικών συστημάτων», που με τη σειρά τους διακρίνονται σε αυτοτελείς θεωρήσεις, όπως των δομών έκλυσης της αυτοοργάνωσης, του ντετερμινιστικού χάους, του αυτοοργανωμένου κρίσιμου σημείου κ.ά. Στη δική μας πραγμάτευση, για λόγους αμεσότητας και ευκολότερης διαχείρισης, απλώς χρησιμοποιούμε τις περισσότερες φορές τον όρο «πολυπλοκότητα» ή «επιστήμη της πολυπλοκότητας».

Σε αυτή την πολυφωνία προστίθεται μια επιπλέον θεμελιακή δυσκολία. Η επιστήμη της πολυπλοκότητας, όντας πλέον του συρμού, έχει πάρει διαστάσεις «μαζικού γεγονό-

τος» (Ruelle 1994: 99-100), με αποτέλεσμα τη σύγχυση, τη ρευστότητα και την πολλαπλότητα των ερμηνευτικών εκδοχών. Η πληθώρα των εκλαϊκευμένων βιβλίων και άρθρων – χαρακτηριστική είναι η απήχηση που είχε η δημοσίευση του βιβλίου *Chaos*, το 1988, από τον αμερικανό δημοσιογράφο J. Gleick–, η οργάνωση συνεδρίων, η δημιουργία ινστιτούτων και η εμφάνιση νέων επιστημονικών περιοδικών γύρω από τα θέματα αυτά, με θριαμβευτικές αναγγελίες για εντυπωσιακές ανακαλύψεις, έχουν προσδώσει στις θεωρίες της πολυπλοκότητας τη μορφή μιας πολιτιστικής, επιστημονικής επανάστασης (Thrift 1999). Όπως και να έχει όμως, οι διαφορές απόψεων και η ποικιλία προσεγγίσεων δεν συνεπάγονται απαραίτητα την απώλεια της ενότητας και του ειδοποιού χαρακτήρα της επιστήμης της πολυπλοκότητας. Η θεώρηση του κόσμου ως ασταθούς, πολύπλοκου και απρόβλεπτου, η επέλαση του χάους, η είσοδος του χρόνου, τα ανοικτά μη γραμμικά συστήματα –η τάξη των οποίων αναδύεται μέσα από το χάος– και ο καταστατικός χαρακτήρας της αβεβαιότητας απομακρύνουν πλέον οριστικά την επιστημονική γνώση από την αναγωγική, γραμμική-αιτιακή σκέψη και από την αποκλειστική, μονόπλευρη αναζήτηση των κανονικοτήτων και των ισοροπιών.

Οι θετικές επιστήμες βασίστηκαν στην πίστη σε μια λογικά δομημένη φύση, απαλλαγμένη από την τυχαιότητα και την αταξία, και συνεπώς η σύγχρονη προσέγγιση της φυσικής πραγματικότητας με όρους πολυπλοκότητας εμφανίζεται ως καινοτομία. Ωστόσο για τις κοινωνικές επιστήμες η αναγνώριση της πολυπλοκότητας της κοινωνικής ζωής δεν είναι κάτι πρωτόγνωρο. Από την ίδρυση της κοινωνιολογίας ως επιστημονικού κλάδου, κλασικοί στοχαστές, όπως ο Émile

Durkheim ή ο Georg Simmel, είχαν εξαρχής αποφανθεί για τον «ακατάστατο» χαρακτήρα της «κοινωνίας» ως αντικειμένου έρευνας. Στο πλαίσιο της ερμηνευτικής και φαινομενολογικής παράδοσης, ασκήθηκε επίμονη και συνεχής κριτική στην ορθολογικότητα και στην αιτιοκρατική προσέγγιση της κοινωνίας. Οι κονστρουκτιβιστές και οι μεταμοντέρνοι, μάλιστα, επανεισήγαγαν την «ανορθολογικότητα» ως εγγενές στοιχείο της ανθρώπινης ύπαρξης. Αντί για την αναζήτηση γενικών, σταθερών καθολικών νόμων, αυτοί προέβαλαν τον κατακερματισμό, την αβεβαιότητα, τη ρευστότητα, τον πολύπλοκο, διφορούμενο και ανοικτό χαρακτήρα των κοινωνικών διαδικασιών. Επομένως σε τι διαφοροποιείται αυτή η εκ νέου εισαγωγή της πολυπλοκότητας στους κόλπους των κοινωνικών επιστημών; Σε ποιες «αρχές» συνοψίζεται ο ειδοποιός χαρακτήρας της «στροφής προς την πολυπλοκότητα»;

Τα ερωτήματα αυτά κατέχουν κομβικό χαρακτήρα στην ανάλυσή μας και συνιστούν αντικείμενα πραγμάτευσης στο Τρίτο και Τέταρτο Μέρος. Ο επαναπροσδιορισμός της κοινωνικής σκέψης υπό την επίδραση των επιστημών της πολυπλοκότητας δεν είναι μονοσήμαντος, αλλά μεταφράζεται σε πολλές αναγνώσεις και προσλήψεις (Thrift 1999). Οι κοινωνικές επιστήμες επιχειρούν να ενσωματώσουν τις νέες ιδέες και τον νέο τρόπο σκέψης στη δική τους παράδοση (Thrift 1999, Bogg & Geyer 2007). Από τη σκοπιά αυτή τις «διαβάζουν» με το μεταδομιστικό και μεταμοντέρνο οπλοστάσιο, όπως στη χαρακτηριστική περίπτωση του Paul Cilliers (1998), μέσα από το συστημικό και λειτουργικό πλαίσιο της θεωρίας των αυτοποιοητικών συστημάτων του Niklas Luhmann (1995), μέσα από τη διαλεκτική λογική της μαρξιστικής παράδοσης στις θεωρητικές προσπάθειες των Michael Reed

και David Harvey (1992, 1996) ή του Lucien Sève (2007) στη Γαλλία, είτε τέλος οι επιστήμες της πολυπλοκότητας συναντιούνται με τις υβριδικές, μη ουσιολογικές οντολογίες της «θεωρίας δικτύου-δράστη» (actor-network theory) του Bruno Latour (2005) –ή στην παραλλαγή της «κοινωνιολογίας των κινήσεων ή των ροών» (sociology of mobilities) των John Urry (2000α και β, 2003), John Law (1999) και Annemarie Mol (1999)– και της «θεωρίας της συναρμολόγησης» (assemblage theory) του Manuel DeLanda (2006). Παράλληλα, η στροφή στην πολυπλοκότητα στον χώρο των κοινωνικών επιστημών παρέχει μια πρωτόγνωρη δυνατότητα «πειραματισμού» μέσω της χρήσης του υπολογιστή ως πρωταρχικού ερευνητικού εργαλείου και της κατασκευής υπολογιστικών μοντέλων προσομοίωσης. Αυτή η νέα μεθοδολογία απομακρύνεται από τα θετικιστικά και ποσοτικά μαθηματικά, καθώς και από την αναγωγιστική και αιτιοκρατική λογική της μηχανιστικής προσέγγισης. Θέτει σε χρήση τα ποιοτικά μαθηματικά των μη γραμμικών δυναμικών συστημάτων, τα οποία περιγράφουν τοπολογικά πώς κινείται και μετασχηματίζεται ένα σύστημα στην εξέλιξή του στον χρόνο, συγκρίνοντας μορφολογικά χαρακτηριστικά και όχι ποσοτικά. Πρωτοπόροι της τάσης αυτής στον χώρο των κοινωνικών επιστημών είναι οι Nigel Gilbert (1995), Robert Axelrod (1997), Joshua Epstein (2007) κ.ά.

Αυτή η «μετακίνηση» των ιδεών και των επεξηγηματικών σχημάτων των επιστημών της πολυπλοκότητας προς τις κοινωνικές επιστήμες μπορεί να θορυβήσει κάποιους «ανθρωπιστές» που διακατέχονται από ένα παραδοσιακό αίσθημα εχθρότητας απέναντι στις φυσικές επιστήμες ως βασιλείου της εργαλειακής λογικής. Αναπόφευκτα δεν λείπουν οι κριτικές που βλέπουν τις επιστήμες της πολυπλοκότητας ως μια

νεοθετικιστική επέλαση (Stewart 2001) ή «sophisticated» προσπάθεια ανάπτυξης των κοινωνικών επιστημών υπό την καθοδήγηση (για άλλη μια φορά) του φυσικοεπιστημονικού προτύπου (Sardar & Ravetz 1994: 563). Αυτή η τοποθέτηση όμως είναι προβληματική, χωρίς να είναι απολύτως αναληθής, για δύο κυρίως λόγους. Όπως ήδη έχουμε αναφέρει, η νέα επιστήμη είναι διεπιστημονική. Υπό το πρίσμα της πολυπλοκότητας, η αναζήτηση της διαφοράς ανάμεσα σε φύση και κοινωνία είναι πλέον ασαφής. Τα πολύπλοκα φαινόμενα και οι δυναμικές τους ιδιότητες, ως αντικείμενο έρευνας, υπερκαλύπτουν τα σύνορα ανάμεσα σε φυσικό και κοινωνικό κόσμο. Στη βάση της διεπιστημονικότητας, οι απόψεις περί «νεοθετικιστικής μετακίνησης» από τον φυσικό στον κοινωνικό κόσμο δεν φαίνονται, επομένως, ιδιαίτερα ακριβείς. Επιπλέον, η επιστημονική μελέτη των πολύπλοκων φαινομένων, φύσης και κοινωνίας, δεν μεθοδεύεται μέσα από ένα θετικιστικό αναγωγιστικό, ποσοτικό, υπόβαθρο των «σκληρών επιστημών» αλλά μέσα από την ανάδειξη ποιοτικών προσεγγίσεων που δεν αδικούν την πολυπλοκότητα του κοινωνικού κόσμου. Από τη σκοπιά αυτή, ανάμεσα στη θετικιστική άποψη, που διαβλέπει στη χρήση του χάους και των μοντέλων προσομοίωσης την αναβίωση του επιστημονισμού, και στους μεταμοντερνιστές, που αρνούνται τη μαθηματικοποίηση ως ζήτημα αρχής, μπορούμε να τοποθετηθούμε σε μια ενδιάμεση θέση (Reed & Harvey 1996: 296).

Ας επανέλθουμε, όμως, στο κομβικό μας ερώτημα: Πού βρίσκεται η πρωτοτυπία της στροφής στην πολυπλοκότητα; Αν είμαστε μάρτυρες μιας αλλαγής επιστημονικού παραδείγματος, μιας επιστημονικής επανάστασης και, επομένως, ρήξης με το παρελθόν, τότε πρόκειται για ένα κομβικό σημείο,

τόσο στο φυσικοεπιστημονικό πεδίο από όπου εκκινούν οι θεωρίες της πολυπλοκότητας και του χάους όσο και στους κόλπους των κοινωνικών επιστημών. Από φιλοσοφική-θεωρητική σκοπιά, το ερώτημα αντιμετωπίζεται υπό το πρίσμα της σταδιακής κατάρρευσης της ουσιοκρατίας, κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα, και της αντικατάστασής της από την προβληματική της σχεσιακής κατασκευής ή του συνδυαστικού παιγνιδιού (Κονδύλης 2000). Η επεξεργασία των ερωτημάτων και των απαντήσεων δεν γίνεται πλέον με όρους πάγιων ουσιών, έσχατων στοιχείων και συστατικών, σταθερών ιδιοτήτων και δομών, αλλά δίνει τη θέση της στη συνδυαστική δραστηριότητα με όρους πολλαπλών σχέσεων ανάμεσα σε απλά στοιχεία που στερούνται κάθε οντολογικού status. Αυτός ο σχεσιακός δρόμος φέρνει στο προσκήνιο μια δυναμική εικόνα του κόσμου ως ρευστής πραγματικότητας, ανοικτής στις δυνατότητες τις οποίες περιφρονούσε το ουσιοκρατικό σύστημα σκέψης.

Αυτή η μετάβαση προς μια αντιουσιοκρατική οπτική είχε σημαντικές συνέπειες στον τρόπο με τον οποίο γίνεται αντιληπτή η πραγματικότητα τόσο του φυσικού όσο και του κοινωνικού κόσμου. Σύμφωνα με τον Κονδύλη (2000: 202), στις αρχές του 20ού αιώνα, μέσα από τη θεωρία της σχετικότητας και την κβαντική θεωρία, η αντικατάσταση της πάγιας μορφής της ύλης από σχέσεις και μορφές στο επίπεδο της μικροφυσικής σήμαινε στην «κυριολεξία τη χαριστική βολή εναντίον της έννοιας της ουσίας». Στον χώρο των κοινωνικών επιστημών, η λογική του συνδυασμού αναπτύσσεται μέσα από μια σειρά θεωρητικών κατευθύνσεων που, παρά τις σημαντικές διαφορές τους, συγκροτούν τη στροφή προς μια κοινωνική θεωρία περί κατασκευής. Έτσι, στο πλαίσιο ουμα-